

# Z histórie rudného baníctva na Spiši

Marián Jančura

## 1. Baníctvo v prehistórii Spiša

Spiš je svojrázny región s bohatou históriou a svojbytným postavením v správnom usporiadaní všetkých štátnych útvarov, do ktorých bolo včlenené dnešné územie Slovenska. Bol samosprávnou jednotkou s mocenskými centrami Čingov a Dreveník pravdepodobne už počas Veľkomoravskej ríše, po jej zániku v časoch formovania sa Uhorského kráľovstva komitátom a neskôr župou so sídlom na Spišskom hrade. Napriek drsnej klíme, prevahe horských zalesnených terénov a nie práve najúrodnejšej pôde to bol kraj bohatý, s prosperujúcimi mestami a mocnou šľachtou. V niektorých historických obdobiach patril medzi najbohatšie, hospodársky najrozvinutejšie oblasti Uhorska. Kde je tajomstvo tohoto úspechu?

Pri hľadaní odpovede na túto otázku nevyhnutne narazíme na nesmierny význam dobývania a využívania nerastného bohatstva, konkrétne rúd medi, striebra a železa v Spišsko-gemerskom Rudohorí. Dávne prírodné geologické sily nahromadili v kopcovitom teréne medzi Hornádskou kotlinou a vápencovými vrchmi Slovenského krasu obrovské množstvo nerastov v podobe rudných žíl, zoskupených do rudných polí. Rudné žily v spišskej časti Rudohoria boli tvorené prevažne uhličitanom železitým – sideritom, čiže rudou železa, v ktorom sa v rozptýlenej podobe vyskytujú „žlté“ medené rudy (minerál chalkopyrit) a medenonosné, prípadne aj striebornosé „plavé kyzy“ (tetradrit). Niekedy sa chalkopyritové rudy vyskytujú samostatne (v Novoveskej Hute). Osobitným typom ložiska medených rúd bol Smolník, kde sa chalkopyrit vyskytoval rozptýlený v mohutných vrstvách impregnačného pyritu.

Prírodné suroviny zohrávali v dejinnom vývoji ľudstva vždy jednu z rozhodujúcich úloh, nečudo, že im prischol prívlastok prírodné bohatstvo. Na jeho prítomnosti sa zakladalo reálne bohatstvo ľudí, ktorí sa zaoberali vyhľadávaním a dobývaním rúd a ich spracovaním na kovy – rozhodujúce suroviny civilizačného pokroku.

Informácie o baníctve sa vynárajú už z prvých zachovalých písomných zmienok o Spiši. Baníctvo tu teda bolo v časoch tesne po vpáde Tatárov (roky 1241-1243), ale muselo byť aj pred ním, veď dobové pramene poukazujú na jestvovanie starých opustených baní, hút a iných stôp po baníctve, o ktorých už chýbali konkrétne informácie. Predpokladá sa, že spišské ložiská boli dobývané v širokom diapazóne prehistorických období: ak budeme cúvať proti prúdu času, tak možno v časoch formovania sa Uhorska, Veľkej Moravy, v časoch hypotetickej prítomnosti Keltov v tomto priestore (známych z rímskych písomných zdrojov ako zdatných baníkov a výrobcov železa), v časoch ľudí Púchovskej kultúry, v dobe železnej a bronzovej.

Predpokladať dobývanie a hutnícke spracovanie medi či železa v týchto dobách umožňuje množstvo archeologických nálezov, nájdených hlavne v Hornádskej kotline. Prevládajú nálezy, svedčiace o miestnom metalurgickom spracovaní kovov. Priamo v ložiskových oblastiach sa takéto indície nenašli (alebo nehľadali), alebo (možno) boli zničené neskoršou stredovekou, alebo novovekou ťažbou. V každom prípade tu odjakživa jestvovali podmienky pre využívanie rúd: boli tu početné ložiská vychádzajúce na povrch, bohaté lesy poskytujúce drevo na výrobu uhlia, potrebného pri hutníckych technológiách, tiekli tu prudké toky potokov a riek, využívané na pohon dúchadiel, zvyšujúcich teplotu v hutníckych peciach. Práve početné „východy“ rudných žíl na povrch uľahčovali prácu baníkov vďaka zvetrávaniu

pôvodných minerálov na mäkké limonity, ľahšie spracovateľné v prvých primitívnych hutách. Ruda sa dobývala kopaním a rozpukávaním skál pomocou ohňa a vody v povrchových dobývkach–pingách, usporiadaných do línií pozdĺž žíl a pretínajúcich kopce južného Spiša.

Indíciou rozvinutého baníckeho a hutníckeho spracovania miestnych surovín sú početné nálezy, svedčiacie o čulom obchode s týmito surovinami, napríklad existencia našej najstaršej opevnenej osady na starovekej obchodnej ceste pri Spišskom Štvrtku – na Myšej hôrke z bronzovej doby. Cesta spájala staroveký Spiš s civilizačnými centrami Stredomoria, najmä achájskym Gréckom.

## 2. Baníctvo a hutníctvo v stredoveku

Stredovek je umelo vyčlenená historická epocha, na Spiši zreteľne rozdeliteľná na dve etapy: informačne zahmlenú prvú a druhú, začínajúcu odchodom hôrd tatárskych bojovníkov do juhorských stepí v roku 1243. Tá prvá poskytuje niekoľko záchytných bodov a umožňuje na základe overených dobových reálií domýšľať si vtedajšie politické, spoločenské i hospodárske pomery. Postavenie baníctva v tomto tajomnom čase je nejasné, no jeho existencia nesporná.

Z informačného hľadiska sme na tom lepšie v potatárskom období revitalizácie Spiša, keď panovník Béla IV. v snahe obnoviť krajinu podnecuje osídľovanie opustených, možno nepriateľmi vyvrátených a vyľudnených oblastí. Aj Spiš bol kolonizovaný cudzími ľuďmi rôznych etník, najmä však nemeckými Sasmi. Tí si z vlasti okrem iného priniesli znalosti o baníctve, hutníctve a metalurgii, podľa všetkého vyspelejšie, ako dovtedy používané. Kráľ nových obyvateľov Spiša obdaroval mnohými privilégiami, mimo iných aj právom vyhľadávať a skúmať (kutať) nerasty a právo ich dobývať a spracovať na kov a obchodovať s ním. Sasi zakladajú početné sídla, niekedy aj spojením s pôvodnými osadami slovanských obyvateľov, pričom práve vtedy vznikajú významné banské mestá Gelnica, Smolník, Štilbach (dnes Henclová), Mníšek nad Hnilcom, Švedlár, Vondrišiel (dnes Nálepškovo), Spišská Nová Ves (s chotárom s banskými osadami v dnešnom Hnilčíku, Novoveskej Hute, Hnilci a v Mlynkoch), atď. Dnes už nevieme, či a na ktorých ložiskách noví osadníci pokračovali v činnosti starých baníkov, alebo či začínali odznova. V každom prípade už koniec 13. storočia charakterizuje obrovský rozkvet baníctva a hutníctva medi, pokračujúci v nasledujúcom 14. storočí a na začiatku 15. storočia. Dominantnú úlohu v tom čase zohrávajú Gelnica a Smolník, nezaostáva ani baníctvo ostatných miest, najmä Iglova (Novej Vsi, dnešnej Spišskej Novej Vsi). Baníctvu sa venujú aj šľachtici, najmä príslušníci rodu Máriašsy z Markušoviec vo svojom rodovom teritóriu, ku ktorému prislúchalo aj mestečko Vondrišiel. Spišská meď prúdila obchodnými cestami na poľské trhy a odtiaľ do Európy ako význačný, veľmi cenený artikel. Na produkcii bohatne vrstva banských mešťanov ťažiarov – majiteľov (moderne povedané) koncesíí na dobývanie častí rudných polí, ale aj vrstva kupcov a prepralcov-povozníkov. Bohatnú aj mestá a v nich remeselnícke cechy, napríklad novoveský cech kovolejárov, výrobcov široko známych zvonov, krstiteľníc a iných kovových predmetov.

Práca baníkov je ťažká, fyzicky namáhavá, sú to však slobodní ľudia. Väčšinou v tom čase dobývali povrchové zvetrané časti ložísk, takzvané gosany. Po ich vydobytí razili do útrob kopcov horizontálne chodby-štôlne. Práca-rozpojavanie kameňa-sa vykonáva pomocou rôznych nástrojov, z ktorých dominantnú úlohu zohralo používanie železka a kladiva, zvečnených v štylizovanej podobe do baníckeho znaku. Železko-špicaté kladivko so zakaleným hrotom pridržal baník pomocou násady ľavou rukou smerom ku kameňu a na tupý koniec udieral kladivom. V čelnej ploche banskej chodby vysekával postupne rad rovnobežných rýh, využívajúc slabé miesta v štruktúre kameňa. Výstupky medzi rýhami poodrážal kladivom. Bola to namáhavá a pomalá robota, veď denný postup čela chodby bol

iba niekoľko centimetrov. Podľa typu horniny sa používali rôzne typy železok, niekedy s vymeniteľným hrotom. Po práci nástroj naostril a zakalil kováč. Namáhavej práci bola prispôsobená dĺžka pracovnej doby, pracovalo sa 4 hodiny za zmenu. Vylámanú skalu vyvážali baníci na povrch, horninu vŕšili do hald, rudu dodatočne čistili takzvaným vyklepkávaním. Čistý nerast odovzdávali majiteľovi bane – ťažiarovi, ktorý im zaplatil mzdu. Ťažiar sa postaral aj o ubytovanie baníka a o ich zásobovanie v banských budovách - takzvaných krámoch, veď bane boli väčšinou v hlbokých lesoch a baníci chodili pracovať do končín, vzdialených od ich domova, na týždňovky.

### 3. Aj baníctvo má svoje právo

Získavanie nerastov ako zdroja surovín, potrebných na výrobu nástrojov, bolo vždy na začiatku civilizačného snaženia. Zber vhodných nerastov, neskôr baníctvo boli preto od úsvitu dejín (už od paleolitu) prvoradým odvetvím ľudskej činnosti, na ktorom existenčne závisela tovarová výroba. Baníctvu bola venovaná zvýšená pozornosť v každej z foriem spoločenského vývoja. Vlastniť a dobývať ložisko nerastu bolo zdrojom bohatstva, pričom jeden z nerastov – zlato – sa stal všeobecne zameniteľným artiklom pri obchodovaní s akýmkoľvek tovarom.

Baníctvo od začiatku charakterizuje vysoký stupeň organizácie činností podľa premyslených pravidiel, od stredoveku označovaných ako banské právo. Ich zmyslom bolo uzákoniť vlastníctvo nerastov, spôsob nadobudnutia práva ťažiť a spracovať nerasty a napokon aj určiť pravidlá organizácie práce, aby sa zamedzilo ohrozeniu bane, alebo baníkov prírodnými silami, teda zabezpečiť (moderným legislatívnym jazykom povedané) „bezpečnosť práce a prevádzky“.

Na Spiši sa baníctvo od začiatku riadilo právnymi rámcami, danými tým, že v Uhorsku boli významné nerasty považované za vlastníctvo panovníka. Neviazali sa preto na vlastníctvo pozemkov a majiteľ daného územia ich preto nemohol využívať len pre vlastnú potrebu bez súhlasu kráľa. Ťažba rúd („drahých a obecných“) bola v Uhorsku výsadným právom („ius regale“) panovníka, ktorý ho uplatňoval buď sám, alebo ho prenášal na zemepánov, alebo na banské mestá. Panovník udeľoval právo vyhľadávať a preskúmať nerasty (čiže právo kutáť) a právo dobývať nerasty prostredníctvom privilégií. Od nástupu Anjouovcov na uhorský trón bola krajina rozdelená po finančno-príjmovej stránke na takzvané komory, mimo iného aj banskú a solnú. Na čelo komôr boli ustanovení komorskí grófi, podriadení kráľovskému pokladníkovi. Komorský gróf v oblasti baníctva užíval titul Comites Urburae (urbársky gróf). Podzemné bohatstva bolo využívané cez prenájom baní (banských polí) súkromným podnikateľom - ťažiarom, banským mestám, alebo spoločenstvám ťažiarov, ale aj zemepánom - šľachticom. Prenájomcovia banských polí odvádzali urburu, ktorej povaha (spôsob vyčíslenia výšky odvodu, diferenciacia podľa typu dobývaného kovu) sa počas stáročí menila. O pridelovaní práv na dobývanie v konkrétnom mieste rozhodovali banskí majstri - banskí richtári.

Na Spiši platila úprava, označovaná ako gelnické zvykové banské právo. Vznikla pravdepodobne na základe banskoštiavnického banského práva doplnením o miestne právne zásady. Gelnica bola povýšená na kráľovské banské mesto už v roku 1264 kráľom Belom IV. V roku 1327 uhorský kráľ Karol Róbert udelil Gelnici a Smolníku tie isté výsady, aké mala Banská Štiavnica a požadoval od nich, aby sa riadili podľa jej práva. Do právneho okruhu gelnického práva patrili všetky významné hornouhorské banské mestá: Gelnica, Smolník, Jasov, Rožňava, Rudabanya, Telkibanya a Nová Ves, zjednotené do banskej komory na základe vzájomnej dohody, uzatvorenej na spoločnom stretnutí dňa 4. januára 1487 v Košiciach. Sídлом banskej komory bola Gelnica, od roku 1568 Košice. V roku 1570

uzákonomi Maximiliánov banský poriadok. Nový zákon uprednostňoval záujmy panovníka a zaviedol nové inštitúty banských súdov v každom banskom meste. Od roku 1698 pôsobil v Smolníku Vrchný banský súd, po reforme Jozefa II. nahradený Dištrikčným banským súdom v Smolníku, zatiaľ čo v ostatných banských mestách pôsobili substitučné banské sudy. V roku 1854 prijali všeobecný banský zákon. Na jeho základe banskú činnosť dozorovali banské kapitanáty. Bane na Spiši spadali pod právomoc Banského kapitanátu Spišská Nová Ves, presťahovaného z Košíc v roku 1867, ktorý povoľoval vyhľadávanie ložísk (kutanie) a udeľoval právo dobývať nerasty v dobývacích územiach. V dnešnej dobe platí zákon č.44/1988 Zb „O ochrane a využití nerastného bohatstva (banský zákon)“ a nad jeho dodržiavaním bdie Obvodný banský úrad Spišská Nová Ves.

#### **4. Baníctvo a hutníctvo v novoveku**

V novovek je historický vývoj poznačený množstvom pohnutých udalostí, ktoré zväčša negatívne vplývali na život ľudí na Spiši. 15. 16. i 17.storočie tragicky poznačili miestne šarvátky zemepánov a miest, vpády husitov, pobyt Jiskrových vojsk a neskoršie bratříkov, invázia Turkov, povstania uhorských šľachticov proti Viedni... Baníctvo v tomto období zaznamenáva dlhodobý úpadok s niekoľkými dočasnými obdobiami oživenia a prosperity, no nikdy úplne nezaniká. Naďalej produkuje meď, ale aj železo, potrebné pre remeselnú výrobu nástrojov a náradia. Jednotlivé banské lokality na Spiši pritom majú odlišný vývoj: niektoré v tom istom čase strácajú na význame, iné naopak sa stávajú dôležitými.

Vyvíja sa aj technické vybavenie baní a hutnícke technológie. Od stredovekej, prevažne ručnej ťažby v povrchových zónach žíl, sa prechádza na hlbinné dobývanie pomocou horizontálnych banských diel – štôlní. Krátko po roku 1620 sa aj v baniach na Spiši zavádza rozpojovanie horniny pomocou pušného prachu, ktoré vynášli bansko-štiavnickí baníci. Aby bolo možné skalu trhať výbušninou, museli baníci do kameňa vyhlbiť otvory, do ktorých umiestnili pušný prach. Postupne sa vyvíjalo takzvané ručné vŕtanie diel na umiestnenie výbušných náloží. Pracovalo sa pomocou vrtákov – železných tyčí so zakaleným dlátovitým koncov. Jeden z baníkov tyč pridržiaval pri skale, druhý udieral na opačnú stranu tyče veľkým kladivom. Chlap držiaci tyč ju po každom údere pootočil. Počas šichty bolo potrebné vyhotoviť niekoľko takýchto diel, hlbokých asi 30 cm. Postupne sa zdokonaľovali mnohé úkony tohoto postupu: našli sa optimálne spôsoby rozmiestnenia vývrtov, spôsob odpaľovania náloží na diaľku atď. Odpálená hornina, alebo ruda sa ručne nakladala do vozíkov rôznych konštrukcií, ktoré potom vyvážali na povrch takzvaní vozači – mladí baníci, zväčša v detskom veku. Baníci sa organizovali do pracovných kolektívov s presne určenou hierarchiou: predáci, výkonní haviari, triediči vydobytej rudy, banskí tesári (robili drevenú výstuž na podoprenie slabých miest), kováči... Partia spoločne vydobytý nerast po zmene triedila pomocou takzvaného vyklepkávania – oddeľovania rudy od hlušiny a nepotrebných nerastov. Vydobytý čistý nerast odovzdali majiteľovi bane – ťažiarovi, ktorý im zaň vyplatil mzdu. Keďže dobývanie sa zväčša odohrávalo v lesoch, ďaleko od baníckych obydľí, chlapi prespávali v spoločných ubytovniach – krámoch. Za ubytovanie, ale aj za potraviny, nápoje, banské nástroje, za lojové sviečky im ťažiar sťahoval z platu. Neskôr už nebolo možné otvárať ložisko horizontálnymi štôľňami, lebo nevydobyte časti ložiska ležali pod úrovňou údolí. Bolo preto potrebné hĺbiť vertikálne diela – šachty, čo ale skomplikovalo i zdražilo banícku prácu. Vzniklo hneď niekoľko problémov: bolo potrebné sa vysporiadať so stále pritekajúcou vodou, s dopravou ľudí a vydobyteho nerastu. Riešenie týchto problémov viedlo k zavádzaniu dôvtipných mechanizmov: rumpálov, gáplov, kunstov a čerpacích zariadení.

Rozhodujúcu úlohu na Spiši zohrávali banské mestá Gelnica, Smolník a Iglov (Nová Ves) so svojimi baňami v Novoveskej Hute, hornom Hnilčíku, Mlynkách a Hnilci. Významnú

úlohu zohrávali aj menšie banské mestečká, ako Vondrišiel (dnešné Nálepko), Mníšek nad Hnilcom, Švedlár, Štilbach (dnes Henclová), Poráč-Rudňany... Na baníctve sa podieľali aj viaceré šľachtické rody, z nich najmä rod Máriássy z Markušoviec (s vlastnými baňami v priestore dnešnej Závadky, Bindtu a dolného Hnilčíka), neskôr Csákyovci a Thurzovci. Najmä posledne menovaní dokázali ovládnuť obchod s meďou v spojení s bohatým kupeckým rodom Fuggerovcov. Do podnikania v 18. storočí zasahuje aj štát, teda erár, keď sa zavádza systém výkupu (takzvaného zamieňania) medených rúd v erárnych hutách za jednotné ceny podľa stanovených kritérií.

Pokojnejšie 18. storočie prinieslo oživenie baníctva spojené s výstavbou nových, rudu spracujúcich zariadení a hút. Dočasnú renesanciu medeného rudného baníctva spája hlavne so založením združenia ťažiarov v roku 1748, nazvaným Hornouhorské banské ťažiarstvo (Oberungarische Waldbürgerschaft). Táto dobrovoľná organizácia dokázala presadzovať záujmy svojich členov na európskych trhoch s meďou, zhromaždiť dostatočný kapitál a investovať do výstavby vlastných hút (huta Ján v Novoveskej Hute, huta Juraj v Hnilci, huta Štefan).

## 5. Baníctvo v 19. a v prvej polovici 20. storočia

V histórii baníctva na Spiši sa v 19. storočí prejavili výrazné antagonizmy, vyplývajúce zo spoločenského vývoja v zaostalom Uhorsku. V prvej polovici storočia napríklad jestvujú ešte poddanstvo a feudálne vzťahy so zaužívanými stavovskými rozdielmi. Priemysel, búrlivo sa rozvíjajúci v krajinách západnej Európy, je v Uhorsku v plienkach, tovarová výroba má naďalej podobu remeselníckej produkcie organizovanej v cechoch. Chýba dopravná infraštruktúra. Rozsiahlejší systém železníc sa začína stavať až v druhej polovici storočia.

Aj baníctvo bolo poznačené týmito strnulými spoločenskými a hospodárskymi pomermi, naviac muselo zápasiť s rastúcimi technickými problémami, konkurenciou na svetových trhoch s meďou a nedostatkom finančných prostriedkov. Kým 18. storočie charakterizuje oživenie medenorudného baníctva vďaka štátnym zásahom (erárnemu zamieňaniu medenej rudy v štátnych hutách) a pôsobeniu združenia Hornouhorských banských ťažiarov, v 19. storočí sa pozícia starobylej obchodnej značky spišská meď podstatne zhoršuje. Európsky trh zaplavuje lacná a kvalitná meď z novoobjavených amerických ložísk, ktorej spišská meď nemôže cenovo konkurovať (vyrába sa s omnoho vyššími nákladmi). Vo vyspelejšej Európe sa začína presadzovať veľkokapitalistický spôsob podnikania – vznikajú mohutné priemyselné, mimo iného aj bansko-hutnícke korporácie. Na rozdiel od nich drobní spišskí ťažiar, ani ich združenia, nedokážu zhromaždiť toľko kapitálu, aby mohli investovať do rozvoja baníctva a do zavádzania nových, produktívnejších práce zvyšujúcich technických zariadení. Všetky tieto okolnosti vedú k postupnému zániku medenorudných baní a hút v celom regióne v druhej polovici 19. storočia. Recesia postihla aj starobylé banské mestá Gelnicu a Smolník, v ktorom napríklad ku koncu 19. storočia úplne zaniká ťažba medi a ťaží sa len pyrit na výrobu kyseliny sírovej.

Od polovice 19. storočia sa však, v protiklade s vývojom medenorudného baníctva, búrlivo rozvíja baníctvo železných rúd a železiarska výroba. Tento vývoj vyplýva z industriálnej revolúcie a z potreby železa ako suroviny pre tovarovú veľkovýrobu. Dobývania, tepelného spracovania a hutníctva železa sa zmocňujú veľké spoločnosti, integrujúce všetky tieto priemyselné činnosti. Pre Spiš má rozhodujúci význam výstavba železničnej trate Košice-Bohumín a následná výstavba početných banských železníc, umožňujúca rýchlu a pomerne lacnú dopravu rudy, alebo aglomerátu do mohutných hutníckych fabrík na Ostravsku, alebo v Sliezsku, kde je dostatok energetickej suroviny – uhlia. Na starobylých ložiskách Roztoky, Bindt, Mlynky, Poráč-Rudňany, Žakarovce a ďalších sa investuje do otvárania a modernizácie

(mechanizácie) baní, úpravní rúd a aglomeračných pecí. Zavádzaná technika je na špičkovej európskej úrovni. Stavajú sa elektrárne, vznikajú nové kolónie pre ubytovanie baníkov a mnohé sociálne zariadenia. Tento priaznivý vývoj preklenul hranicu 19. a 20. storočia a pokračoval až do ukončenia 1. svetovej vojny. V nasledujúcich rokoch sa však prejavili negatívne dôsledky vojnových udalostí, vzniku nových štátnych útvarov po rozpade Rakúsko-uhorskej monarchie a potom aj dôsledky hospodárskych kríz celosvetového dosahu. Ložiská železa (s výnimkou Rudnianskej) už boli značne vydobyté, bolo potrebné hĺbiť ťažby do čoraz väčších hĺbok. Aj spoločenská potreba železa nebola už na takej úrovni, ako v druhej polovici 19. storočia. Cena železa na svetových trhoch klesá, rovnako ako jeho spotreba. Banské závody preto zápasia s odbytovými problémami. Po krátkej predvojnovnej konjunktúre, vyvolanej potrebami výrobcov zbraní, napokon zaniká väčšina banských závodov na Spiši. Počas jestvovania Slovenského štátu sa ťažký priemysel, a teda aj baníctvo, dostáva vďaka zmluve uzatvorenej s Nemeckom, do područia nemeckých bánk. Väčšina produkcie rúd a z nich vyrobených kovov (napríklad z Rudnianskej, Mlyniek, alebo z ložiska mangánu Kišovce-Švábovce) sa expeduje do nemeckých zbrojárskejších fabriek.

## 6. Pod krídlami cenových dotácií

Medzi prvými krokmi novej vlády obnoveného Československa po ukončení druhej svetovej vojny bolo znárodnenie ťažkého priemyslu. Krátko po ukončení bojov na európskych bojiiskách dekrétom prvého povojnového prezidenta Československa Eduarda Beneša č. 100/1945 boli znárodnené aj bane. Správu nad znárodneným majetkom prevzali národné podniky, vznikajúce na základe výnosu ministra priemyslu zo začiatku roku 1946. 7. marca 1946 zriadili národný podnik Železorudné bane so sídlom v Spišskej Novej Vsi. Do vienka dostal rozsiahlu majetkovú podstatu po 11 veľkých predvojnových spoločnostiach, pôsobiach na Spiši a na Gemeri v oblasti baníctva a spracovania rúd (boli to: Drevársky a banský priemysel, úč. spol. Bratislava, Varínske asfaltové a banské ťažiarstvo, úč. spol. Žilina, Krompašské závody na meď, úč. spol. Bratislava, Pyrit, širokózové, železo a medenorudné bane, úč. spol. Smolník, Mestské bane Dobšiná, Ruda, banské a hutnícke závody, úč. spol. Koterbachy, Účastníarska spoločnosť, predtým Coburg, banské a hutnícke závody Bratislava, Železiarne Podbrezová, úč. spol. Bratislava, Štátne banské a hutnícke závody Rožňava, Banská huť, banská a hutnícka spoločnosť Bratislava a Rimamuránsko-Šalgotárjárska železiarska úč. spol. Budapešť). Patrílo sem veľké množstvo baní, banských závodov a hút, viažucich sa na prevažne spišské a gemerské ložiská rúd. Po zložitých reorganizáciách a zrušení množstva neefektívnych závodov sa v roku 1963 vykryštalizovali základné závody podniku v Mlynkách, Slovinkách, Švábovciach, Nižnej Slanej, Rožňave, Rudňanoch a v Smolníku. Prehodnoteniu efektívnosti v polovici 60. rokov padli za obeť viaceré malé ložiská – boli zrušené bane a výrobné v Železníku, Luciabani, Drnave, Máriahute, Vlachove, Dobšinej, v Nálepke, Dolnom Hrádku a v Čučme. V roku 1966 zanikol závod Mlynky, o tri roky neskôr štát prestal podporovať stratovú výrobu v bani na ťažbu mangánovej rudy vo Švábovciach. V roku 1969 vznikol Banskomontážny závod so sídlom v Spišskej Novej Vsi, zameraný na výrobu špecializovanej banskej a úpravárskej techniky. Zložitými reorganizáciami prechádzal i samotný národný podnik ako celok: v roku 1950 sa rozdelil na Gemerské železorudné bane n.p. Rožňava, Mangánovorudné bane, n. p. Poprad a Spišské železorudné bane Spišská Nová Ves, v roku 1957 vznikol navyše samostatný podnik v Rudňanoch. Od roku 1958 sa obnovil pôvodný podnik Železorudné bane Spišská Nová Ves.

Základným ekonomickým princípom jestvovania baníctva v rámci Železorudných baní bola podpora štátu pri dobývaní stratových ložísk železných a medených, do istého obdobia aj

mangánových rúd, ktorých ložiskové parametre zaostávali za parametrami svetových ložísk a preto jednotkové náklady na vydobytie a spracovanie (úpravu) rúd značne prevyšovali úroveň svetových cien, určených trhovým mechanizmom v konkurenčnom prostredí v oblasti dobývania nerastov. V špecifických podmienkach takzvaného reálneho socializmu a na nepriateľské tábory rozdeleného sveta vtedajší štát dotoval stratové využívanie vlastného nerastného bohatstva formou takzvaných cenových dotácií. Zo surovín, produkovaných v Železoruďných baniach, sa z tohto modelu vymykalo dobývanie barytu z rudnianskych ložísk, ktoré nebolo dotované.

V 70. a 80. rokoch 20. storočia dosiahli Železoruďné bane vrchol svojej činnosti, čo sa prejavilo nebyvalým investovaním do prieskumu a otvárkou nových ložísk, alebo nových častí rudných polí (v Rudňanoch, v Slovinkách, v Smolníku, v Nižnej Slanej, v Rožňave). Rovnako sa veľkolepo investovalo do kolosálnych výrobných komplexov, najmä v Rudňanoch (úpravarenský závod pri Markušovciach) a v Nižnej Slanej (praženie a peletizácia rúd, otvárka ložiska Kobeliarovo). Tento rozkvet však niesol v sebe zárodoky budúcej krízy, vrcholiacej na konci 80. a na začiatku 90. rokov 20. storočia počas spoločenských zmien útlmom rudného baníctva. Po prechode na trhové podmienky a po ukončení dotovania baníctva železa a medi zanikli na Spiši všetky bane na ich ťažbu s výnimkou bane na baryt v Poráči.

## 7. Banské mesto Spišská Nová Ves

Historická Nová Ves (Iglov) disponovala od začiatku svojej existencie rozsiahlym teritóriom, zahrňujúcim dnešné katastre Spišskej Novej Vsi, Mlyniek, Hnilca a časti Hnilčíka. Podľa chotárnej listiny z roku 1294 patrilo mestu územie o rozlohe, v dnešných plošných mierach vyčíslené na 7 500 ha, siahajúcim na juh po rieku Hnilec a hraničiacim s územím, patriacim panstvu Krásnej Hôrky (Bebekovcom, neskôr Andrassyovcom) a banskému mestu Dobšiná, na východe s územím panstva v Markušovciach (Vondrišiel, Teplička), na severe s chotárom mesta Levoča a na západe s chotármi Iľašoviec a Smižian. Mestu patrili banské lokality v okolí dnešnej Novoveskej Huty (Strážanský kopec-Leithaus, Hufnágel, Königseifen, Muráň), horný Hnilčík (Grétla, Štolvek, Gezwäng, Rinnergang, Glänzen, Roztoky-Stammberg-Borovniak, Zimná dolina-Schönhengstberg, Putnok), Mlynky (Viničiar, Havrania Dolina, Prostredný Hámor, Biele Vody, Palmanská Maša, Rakovec), v masívoch kopcov Grajnár, Muráň, Veľká a Malá Knola, Čertova hlava a v okolí obce Hnilec (Babiná, Ellenbogen-Ferdinandtka). Toto územie nadobudlo osobitný štatút po roku 1412 po tom, čo uhorský kráľ Žigmund záložoval poľskému kráľovi na Spiši 16 miest a 2 panstvá.. Bola to enkláva územia, spravovaného úradníkmi poľského kráľa.

O existencii baníctva a hutníctva pred prvými písomnou zmienkami v novoveskom teritóriu usudzujeme na základe archeologických nálezov hlavne hutníckeho spracovania rúd medi a železa. Prvý písomný údaj sa nachádza v najstaršej chotárnej listine z roku 1295. Komisia určená na vytýčenie chotára mesta v hustom lese v Roztokách objavila staré, zavalené bane, o ktorých nemal nikto z prítomných ani tušenia, kedy vznikli a kto v nich dobýval. O extrapolácii baníctva do starších čias svedčia aj písomné pramene z roku 1412. Uvádzajú existenciu starých pustých baní na hore Grétla a pod ňou v údolí Železného potoka v podobe tavných pecí na spracovanie medi a železa. Popisujú tiež „praveké“ hromady škváry (vysokopecenej trosky), pričom niektoré z týchto odvalov dokonca slúžili priamo ako chotárne mílniky. Pre zostavovateľov listín neznáme stopy po baníctve môžu pochádzať spred vpádu Tatárov, ale môžu byť aj staršieho dáta

Rozvoj baníctva v potatárskej dobe súvisí hlavne s udelením výsadného postaveniu mestu Nová Ves v roku 1271 uhorským kráľom Štefanom V. Baníkmi vydobyté rudy boli zväčša na

mieste spracované hutníckou technológiou. Rudné ložiská sa nachádzali v srdci hustých lesov, poskytujúcich drevo na výrobu uhlia – základného redukčného činidla hutníckej technológie. Novoveské baníctvo malo počas stáročného vývoja niekoľko období rozkvetu a prosperity a niekoľko období kríz a úpadku. Prvým obdobím rozmachu bolo 14.storočie. V novoveskom chotári zohrávali najdôležitejšiu úlohu bane na Grétli, na Gezwängu, v Roztokách, na vrchu Stangenberg, ale aj na Knoli, Grajnári, v Havranej doline, v Novoveskej Hute a v Hnilci...

Pohnuté udalosti v 15., 16. a 17.storočí, poznačené vojnovými konfliktmi, nájazdmi cudzích vojsk, reformačnými pohybmi a hrozbou tureckej anexie mali negatívny vplyv na spišské baníctvo. Oživenie prinieslo pokojnejšie 18.storočie, v ktorom erár – teda štát ako vlastníka nerastného bohatstva - zaviedol povinný výkup (zamieňanie) medených rúd v erárnych hutách. V rokoch 1764 – 1769 zamieňalo na Spiši medené rudy 181 baní, v roku 1798 ešte 100 baní. Posledné vzopätie sa spišského baníctva medených rúd sa spája aj so vznikom združenia banských ťažiarov v roku 1748, nazvaným „Oberungarische Waldürgerschaft“ (Hornouhorské banské meštiactvo). Združenie vzniklo z potreby brániť vlastné záujmy na trhoch s kovmi, keď sa výstavbou vlastnej huty (Štefánska Huta pri Kluknave), kúpou Rolovej huty a prenájmom súkromných hút (napríklad bane a huty Ján v Novoveskej Hute) pokúsilo rozbiť štátny monopol v tejto oblasti. Napriek týmto čiastkovým úspechom neustále klesala výška ťažby medených rúd a rovnako klesala aj cena medi na európskych trhoch, čo viedlo k zániku temer všetkých medenorudných baní mesta ku koncu 19.storočia. V druhej polovici 19.storočia a v prvej tretine 20. storočia však novoveskom chotári rozkvitala ťažba železných rúd na Roztokách a v Mlynkách veľkými banskými spoločnosťami. Po druhej svetovej vojne v meste Spišská Nová Ves sídlili Železorudné bane, n.p. (neskôr š.p.) Spišská Nová Ves, ale aj Geologický prieskum, Uranový prieskum a Východoslovenské kameňolomy a štrkopiesky ťažiaci sadrovec a anhydrit.

## 8. Gelnica – najstaršie banské mesto

Označenie Gelnice ako najstaršieho banského mesta v regióne sa zaužívalo na základe písomných pamiatok, ktoré sú staršieho dáta, ako u ostatných spišských miest. Samotný názov Gelnica-Gnilec-Hnilec, odvodený od mena rieky, má evidentne slovanský pôvod a zachoval sa (vo forme Göllnitz) aj po ponemčení miestnych názvov po nemeckej kolonizácii. Gelnicu povýšil na mesto kráľ Bela IV. (1235-1270) už v roku 1264, čiže v polovici 13.storočia musela byť hospodársky rozvinutou obcou. Takéto postavenie mohla nadobudnúť len vďaka už vtedy významnému baníctvu, o čom svedčí aj názov Gylnychbanya z roku 1246 (v prvej písomnej zmienke o meste). Po vpáde Tatárov sa stala Gelnica jedným z najdôležitejších centier nemeckej kolonizácie, pričom prisťahovalci pochádzali (na rozdiel od iných častí Spiša) z Bavorska, Durínska a z Porýnia, neboli to teda Sasi. V roku 1276 reštituoval pôvodné mestské práva uhorský kráľ Ladislav IV. Ním vydaná privilegálna listina uvádza mestečko ako vysoko rozvinuté, s vlastnou samosprávou a súdom. O bohatstve mesta svedčí aj výstavba vlastného hradu v druhej polovici 13.storočia a založenie dominikánskeho kláštora (v roku 1288).

Starobylosť tohoto sídla a rýchly vývoj v 13.storočí boli založené na dobývaní bohatých miestnych ložísk medených rúd s obsahom striebra, doplnkovo sa ťažili aj zlato, železná ruda a ortuť. Baníctvo sa zakladalo na využití žilných ložísk Gelnickej žily, Hrubej Slovineckej žily, Krížovej žily a drobnejších žíl v okolí mesta. Vrcholné obdobie rozvoja baníctva medených rúd prežíva mesto v 13. a 14..storočí, keď v baniach pracuje až 300-400 baníkov. Mesto je napriek konkurencii Smolníka považované za najvýznamnejšie stredisko baníctva horného Uhorska a miestne banské právo je kodifikované ako všeobecne záväzná právna úprava, platná pre všetky bane na Spiši. Mestské práva rozšírili a potvrdili Gelnici panovníci

Karol I. v roku 1317, Ľudovít I. v roku 1359 a cisár Žigmund v roku 1435. Na základe týchto privilégií sa stala Gelnica slobodným kráľovským banským mestom. Gelnický richtár vystupoval v 13. a v 14. storočí ako *comes terrestris*, čiže zemský gróf, a to aj pre obce, závislé od Gelnice (Švedlár, Smolník, Mníšek nad Hnilcom, Žakarovce, Veľký Folkmár, Prakovce, Helcmanovce, Slovinky, Krompachy, Vondrišiel, Štós, Jaklovce, Margecany, Kojšov). Z obrovského pôvodného gelnického chotára sa neskôr tieto obce vyčlenili a osamostatnili, najmä mestečko Smolník.

Od 15. do 17. storočia význam tunajšieho baníctva postupne klesá. V rokoch 1465-1838 Gelnica už prislúcha pod Spišský hrad, teda pod župnú správu. V rokoch 1653 – 1681 Čákiovci prenajali mesto do užívania Andrejovi Joanellimu. Z feudálnej závislosti sa mesto vykúpilo v roku 1838 a v roku 1844 nadobudlo späť štatút kráľovského banského mesta.

V 18. storočí nastáva krátkodobé oživenie baníctva medených rúd, dobývala sa aj ortuť. V roku 1726 sa obnovil zväz 7 banských miest v Hnileckej doline (Gelnica, Smolník, Štós, Švedlár, Mníšek, Medzev a Vondrišiel). V Gelnici sídlil banský komisariát. V druhej polovici 19. storočia sa v meste rozvíja remeselná výroba na báze miestneho železa (výroba reťazí a klinec). V roku 1870 vyrábalo klinec 360 miestnych majstrov, 90 tovaríšov a 95 učňov. V rokoch 1865-75 predstavovala gelnická výroba 90 miliónov klinec ročne. Železiarsku výrobu koncentruje vo svojich rukách podnikateľská rodina Wálkovcov, ktorej príslušníci boli spolu s O. Henneľom a L. Anthónym priekopníkmi továrenskej výroby v Gelnici. Ďalší vývoj však negatívne poznačila medzivojnová kríza v 30. rokoch 20. storočia. Baníctvo v 20. storočí presunulo svoje ťažisko do susedných Sloviniek, funguje iba banský závod v Máriahute (po I. svetovej vojne v rukách Rakúskej banskej a hutnej spoločnosti, ktorá zmenila názov na Banskú a hutnú spoločnosť). Závod v Máriahute po druhej svetovej vojne zoštatnili a prešiel pod správu Železorudných baní, n.p. Spišská Nová Ves. Dnes zostali Gelnici len spomienky na slávnu minulosť slobodného kráľovského banského mesta a množstvo starobyľých technických a architektonických pamiatok.

## 9. Smolník – mesto zázrakov

Banská Štiavnica bola v dobách svojej najväčšej slávy mestom, známym v celej Európe najbohatšími baňami a technickým pokrokom zhmotneným v dôvtipných banských strojoch. Sídlila tu prvá vysoká banícka škola na svete. V súdobých vzdelaneckých kruhoch mala Banská Štiavnica povest' lokality, ktorú vtedajší cestovatelia za poznaním nemohli obísť. Málokto si však uvedomuje, že podobnú pozíciu mal aj Smolník, cieľ ciest vtedajších vedcov a vzdelancov, mesto prírodných i ľudskou rukou vytvorených podzemných i nadzemných zázrakov.

Prvú zmienku o konkrétnom osídlení v blízkosti Smolníckeho potoka obsahuje výsadná listina Ladislava IV. z roku 1287, ktorá popisuje ohraničenie gelnického chotára. Predpokladá sa, že Smolník ako osadu v mieste bohatého ložiska medených rúd založili Gelničania. Osada rýchlo nadobudla charakter mestečka, podriadeného spočiatku gelnickému richtárovi. V roku 1327 získava Smolník mestské výsady, udelené kráľom Karolom Róbertom. Ním vyhotovená listina akceptuje služby hostí (nemeckých kolonistov) zo Smolníka – Semelnechu a želá si, aby ešte usilovnejšie pokračovali vo svojej práci. Kráľ udeľuje Smolničanom slobody a výsadné ustanovenia, aké užívajú hostia v Banskej Štiavnici. Keď v roku 1325 kráľ reorganizoval mincovú správu v Uhorsku zavedením zlatých mincí, stal sa Smolník sídlom jednej z 10 nových mincových a banských komôr. Pod správu Smolníckej komory boli začlenené stolice Spiš, Abov, Šariš, Zemplín, Uh, Boršod a Heveš. Na čele mincovej komory stál komorský gróf (*comes camerae*). Okolo roku 1367 kráľ síce premiestnil sídlo mincovej komory do Košíc, ku koncu vlády Ľudovíta Veľkého (1342-1382) a za panovania Žigmunda

Luxemburského (1387-1437) sa komora vrátila do Smolníka a razili sa tu strieborné mince. V roku 1332 udeľuje panovník Karol Róbert mestu Smolník aj rozsiahle územie na úkor teritórií Gelnice a iných susedov (napríklad gemerských Bebekovcov a Jasovského konventu), čo vyvolalo neskôr viaceré násilné konflikty.

Zázrakom Smolníka bol ojedinelý typ a bohatosť ložiska medi. Kým inde na Spiši sa úžitkové nerasty kumulovali v pomerne úzkych žilách, v Smolníckom údolí vychádzala na povrch mohutná zóna bridlíc impregnovaných zrnčkami pyritu a pretkaná množstvom drobných žiliiek chalkopyritu. Ruda obsahovala aj zlato. Starí baníci tu mali k dispozícii rozsiahlu plochu pre povrchové, neskôr aj hlbinné dobývanie veľmi bohatej medenej rudy. Druhým zázrakom, s obdivom študovaným poprednými súdobými učencami, bola tunajšia banská voda, v ktorej sa železo menilo na meď. Dnes si tento proces vieme vysvetliť jednoduchým chemickým vzorcom, no vtedajší alchymisti v ňom videli potvrdenie svojich teórií o možnosti premeny kovov na zlato.

V 14.storočí sa Smolník rozvinul na jedno z najvýznamnejších uhorských banských miest. Ďalšie výsady mu udelil kráľ Žigmund v roku 1424, keď nariaďuje komorskému grófovi, zodpovednému za vyberanie kráľovskej dane, aby na základe starých výsad nevyberal od Smolníčanov, ani od im poddaných dedín kráľovskú daň. V druhej polovici 15.storočia tunajšie baníctvo postihuje kríza. Pod vplyvom vojnových udalostí a pobytu vojsk Jána Jiskru na Spiši sa stáva Smolník zemepánskym mestečkom spišského hradného panstva. V Smolníku podnikajú Thurzovci, (obnovujú razenie mincí) a viacerí ťažiar a podnikatelia. V roku 1691 prešli smolnícke bane do rúk banského eráru (štátu) a spravovala ich priamo banská komora. Smolník sa stáva centrom banskej administratívy a banského súdnictva. V roku 1698 tu zriadili Hlavný inšpektorský úrad a Hlavný banský súd, ktorému podliehali banské sudy v banských mestách východného Slovenska. Od začiatku 18.storočia znovu pôsobila v Smolníku mincovňa až do svojho zániku v roku 1817. Prvé medené mince so značkou „S“ sa objavujú v roku 1761. Najväčší rozkvet dosiahla mincovňa v posledných rokoch 18. a začiatkom 19.storočia, keď v budove bývalého komorského dvora (neskôr tabakovej továrne) pracovalo až 14 raziacich strojov a razenie mincí zamestnávalo asi 500 ľudí. V druhej polovici 18.storočia po založení združenia Hornouhorské banské ťažiarstvo v roku 1748 sa v Smolníku znovu investuje do banských zariadení. V roku 1768 vybudovali umelú zásobáreň vody pre potreby baní – Uhornianske jazero, ktorú môžeme zaradiť medzi technické zázraky doby. Ku koncu 19.storočia Smolník stráca pozíciu bansko-administratívneho centra a v podstate zaniká aj ťažba medených rúd, (ťaží sa len pyrit na výrobu kyseliny sírovej). V 20.storočí tu pôsobili Pyrit – sirokyzové, železo a medenorudné bane, úč.spol. v Smolníku, po druhej svetovej vojne Železorudné bane, š.p. Spišská Nová Ves, závod Smolník až do zániku tunajších baní začiatkom 90.rokov 20.storočia.

A posledný zo zázrakov? Krásne zachovalá starobylosť mestečka Smolník a staré banícke tradície, ktoré si tunajší obyvatelia zachovávajú ako odkaz svojich predkov.

## 10. Poráč a Rudňany

Ložiská v priestore medzi obcami Poráč a Rudňany museli byť známe baníkom dávno pred prvými písomnými zmienkami. Mohutný, na povrch vychádzajúci žilný kolos Droždiak žily, ale aj Hrubej žily a žily Zlatník, poskytoval pravekým baníkom mohutné gosany (zvetrané časti rudných žíl), kde bolo možné dobývať hlavne limonit, ale aj meď a ortuťnaté minerály. Najstaršie údaje pochádzajú z roku 1255 zo zachovanej listiny, ktorou kráľ Bela IV. daroval zaťovi spišského župana grófovi (komesovi) Kuncovi zem menom Milož. V listine sa ako súčasť donácie popisuje aj územie, neskôr nazvané Kuffurbach, teda Medený potok. Miloveckí zemepáni stoja na začiatku historicky doložiteľného dobývania tunajších rúd.

Názov Kuffurbach sa prvý raz uvádza vo viacerých listinách z roku 1332, údaj o odvádzaní banskej dane z miestnych baní – urbury pochádza z roku 1341. Obec bola panovníckym mýtnym miestom na obchodnej ceste z povodia Hnilca do centra Spiša, a to až do obdobia, keď podnikaví susedia z Markušoviec – Máriašiovci v roku 1345 dosiahli u panovníka presun mýtnice do Goldbachu v Markušovskej doline. Na rozvoj baníctva v 14. a 15.storočí mala vplyv najmä obec Poráč (nazývaná vtedy Červený Vrch), známa už z roku 1277. Po zániku Milovca rozšírila svoj chotár aj na územie obce Rudňany, ktorá sa potom celé tri storočia vyvíjala na poráčskom území.

Na miestne baníctvo mali vplyv šľachtické rody z Milovca, Spišského Hrhova, z Markušoviec a šarišskí Aprodovci... Medzi rudnianskymi (resp. poráčskymi) ťažiarimi sa vyskytujú aj mená kopijníckych rodín Kurtovcov, Vitališovcov a pod.

V 17. a 18.storočí podniká v Poráči a v Rudňanoch viacero ťažiarstiev. Ako najstaršie sa uvádza ťažiarstvo bane Krížová (záznamy z rokov 1731, 1735 a 1740). Okrem neho tu pôsobilo množstvo ďalších ťažiarstiev, ktorých členmi boli Máriašiovci, ale aj bohatí mešťania z Novej Vsi, Levoče, Vondrišla a Švedlára. Stará banská mapa z roku 1758 svedčí o rozvinutej otváрке ložísk. V roku 1755 sa v Rudňanoch uvádzajú bane Krížová, Ondrejská (Andreas) a Smrekovec, neskôr Svätý Duch, ktoré sa pripojili k združeniu Hornouhorské banské ťažiarstvo. V roku 1795 sa začalo raziť významné odvodňovacie a dopravné dielo dedičná štôľňa Rochus. V roku 1867 zaevidoval Banský kapitanát v Spišskej Novej Vsi Poráčsko-rudniansko-smrekoveckú banskú spoločnosť. Významný podiel na tunajšom baníctve mal erár (štát). Medzi majiteľmi početných drobnejších ťažiarstiev sa uvádzajú občania Levoče, Spišskej Novej Vsi, Spišských Vlách, Rožňavy, ba aj Viedne, Lvova a Szigetú, významný je opäť podiel Máriašiovcov. Medzi ťažiarstva okrem spomínaných patria Poráčsko-rudnianska banská spoločnosť Svätý Duch, Poráčsko-zákutská Trojica, Drozdovo pole, Banská spoločnosť banského poľa spolku dedičnej štôľne Pātoraká, ďalej Michal, Rochus, Terézia, Jozef, Ján Nepomucký, Genovefa a ďalšie.

V druhej polovici 19.storočia aj v poráčsko-rudnianskom teritóriu začína prevládať veľkokapitalistický spôsob banského podnikania. V roku 1895 kúpila všetky bane spoločnosť Vítkovické a hutné ťažiarstvo. Banské podnikanie sa sústredilo do jediného, dobre riadeného podniku, pričom nový majiteľ investoval do modernizácie baní. Dobývanie sa sústredilo na železné rudy a ortuť. Tento vývoj pokračoval aj v 20.storočí, keď spoločnosť investovala do vybudovania úpravne a pražiarne rúd v miestnej časti Zabíjanec. Súčasťou technológie boli kondenzačné veže na získavanie ortuti. Baníctvo v rokoch 1921-22 a neskôr postihla hospodárska kríza. Počas 2.svetovej vojny sa rudnianskeho banského závodu, premenovaného na Ruda-banské a hutnícke závody, kapitálovo i organizačne zmocnil nemecký koncern Hermann Göring Werke. Po roku 1945 sa závod stal súčasťou národného podniku Železorudné bane Spišská Nová Ves, v rokoch 1956-1958 mal dočasne štatút samostatného podniku Železorudné bane, n.p. Rudňany. Veľký rozvoj nastal v 60.rokoch, keď štát investoval do výstavby nového bansko-úpravarenského komplexu v katastri obce Markušovce a nebývalo sa zvýšilo množstvo dobývaných rúd. Po roku 1992 boli tunajšie bane zatvorené a zlikvidované v rámci útlmu rudného baníctva. Výnimkou je baňa na Poráči, v ktorej dodnes ťaží baryt akciová spoločnosť Rudohorská investičná prostredníctvom firmy Sabar, s.r.o. Markušovce.

## 11. Krompachy a Slovinky

Hornatý terén okolia mesta Krompachy je bohatý na žily medených a železných rúd, ktoré ťažili banskí ťažiarri už od stredoveku. V 19. a 20. storočí sa pôvodne banícke mesto vyprofilovalo na významné stredisko železného a medeného hutníctva a železiarstva.

Prvá zmienka o osade Krumpach pochádza z nedochovanej donačnej listiny kráľa Bélu IV. z roku 1264. Za prvý hodnoverný písomný doklad o existencii Krompách sa považuje listina kráľa Ladislava IV. z roku 1282. Mestský charakter nadobudli Krompachy v 14. storočí, keď im kráľ Ľudovít I. v roku 1348 udelil trhové privilégia. Mesto malo charakter zemepánskeho mesta, podriadeného Spišskému hradu (v 16. storočí šľachticom z rodu Thurzovcom, od roku 1693 Csákyovcom). Počas éry Thurzovcov v roku 1574 Daniel Gundelfinger postavil v Krompachoch tri vysoké tzv. slovenské pece. V 16. storočí sa do Krompách nasťahovalo viacero šľachtických a bohatých kupeckých rodín, čo bol dôvod na vytvorenie samostatného administratívneho celku. Dôležitým medzníkom bol rok 1602. Po dohode so zemepánom bola poddanská práca mestských obyvateľov nahradená odvádzaním poplatkov. Odvtedy sa Krompachy považovali za slobodné kráľovské mesto. V 17. storočí mali partikulárne banské práva a vlastného banského majstra.

V 18. storočí sa Krompachy uvádzajú ako banské mestečko s baňami na dobývanie železnej rudy a s trhoviskom. V roku 1804 tu postavili železiareň s vysokou pecou a skúšňovacou vyhňou. Neskôr v roku 1841 spišský podnikateľ L. Tangous založil na Starej Maši novú železiareň. Rozkvet krompašského priemyslu však nastal až v druhej polovici 19. storočia, keď na tradíciu miestneho železiarstva nadväzuje kapitálovo silná Krompašská železiarska spoločnosť. V roku 1897 postavila jej nástupkyňa Krompaško-pohornádska železiarska spoločnosť modernú železiareň, technologicky najdokonalejšiu a najväčšiu v Uhorsku. Kríza po prvej svetovej vojne viedla k obmedzeniu činnosti a nakoniec úplnému zastaveniu fabriky v roku 1923. Po druhej svetovej vojne sa obnovil miestny priemysel, pričom hutníctvo sa orientovalo na med'. V súčasnosti pokračuje v hutníckej tradícii spoločnosť Kovohuty, a. s., Krompachy, založená v roku 2000, ktorá je jediným slovenským výrobcom rafinovanej medi a medeného drôtu.

Južnejšie od Krompách leží banícka obec Slovinky, ktorá vznikla splynutím Vyšných a Nižných Sloviniek v roku 1943. Ako inde na Spiši, aj Slovinky sa sformovali postupne zo sídiel baníkov, roztrúsených blízko banských štôlní, otvárajúcich Hrubú slovineckú žilu a ďalšie žily medených rúd. Nižné Slovinky sa prvý raz spomínajú v roku 1368 ako Abakuk, obec založenú mestom Gelnica. V roku 1405 sa už používa názov Slowynka, v roku 1460 Zlowinka, v roku 1920 Nižné Slovinky. V 14. storočí patrili Slovinky Richnavskému panstvu, v 15. storočí Zápoľskovcom a od roku 1693 Csákyovcom. V 18. storočí tu pôsobili početné ťažiarstva, členovia Spolku hornouhorských ťažiarov, dobývajúce med' z baní Lacemberg, Kahlehöhe, Rozália, Bogdanec, Georgi, Gräsling a ďalších. Vlastnili tiež hutu sv. Mikuláša, v tom čase jednu z najvýnosnejších v Uhorsku. V roku 1815 sa 10 ťažiarstiev dohodlo na razení dedičnej štôlne Ladislav. V 70. rokoch 19. storočia dochádza k úpadku dobývanie miestnych medených rúd, v roku 1897 ťažba medených rúd zanikla. Do popredia sa v tom čase dostáva dobývanie železných rúd. V roku 1895 prechádza banský majetok do vlastníctva Pohornádskej železiarskej úč. spoločnosti, ktorá podporuje aj ťažbu sideritových rúd. V roku 1900 nadobudla rozhodujúci vplyv Rimavskomuránsko-šalgotarjánska úč.spol. Od roku 1901 sa začala výstavba slovineckého ťažobného závodu, otvárajú sa nové ložiskové časti razením dedičnej štôlne Alžbeta, buduje sa úpravňa a obytná kolónia pre baníkov. V rokoch 1907-1908 postavili elektromagnetickú úpravňu. Slovinecké železné rudy však boli chudobné na železo, preto sa ich dobývanie čoskoro skončilo. V roku 1925 obnovila ťažbu medených rúd nemecká firma Beer und Sondheimer Frankfurt, neskôr v nej pokračovala firma Krompašské závody na med' úč.spol. Po znárodnení baní po roku 1945 prešli slovinecké bane pod Železorudné bane, n.p. Spišská Nová Ves, ktoré zmodernizovali banské i úpravárenské zariadenia. Dobývanie tunajších medených rúd skončil útlm rudného baníctva. Posledný symbolický vyťažený vozík medenej rudy uzel svetlo sveta dňa 30.6.1993.

## 12. Prítomnosť a budúcnosť

Seriál článkov o histórii rudného baníctva na Spiši sa končí. Predchádzajúcich 11 pokračovaní zďaleka nepostihuje rozsah a hĺbku celej problematiky. Každá z tém bola zúžená na najnutnejšie informácie. Prehistorické nálezy, stredoveké baníctvo, banské právo, banícke a hutnícke technológie, organizácia banskej správy, podiel jednotlivých historických stavov (meštianskeho, šľachtického) na rozvoji baníctva, slávna éra spišskej medi, život a práca obyčajných baníkov, význam ťažiarov a ťažiarskych združení, významné nadnárodné spoločnosti... To je iba zopár náhodne vybraných tém, hodných osobitnej pozornosti a poskytujúcich nesmierne množstvo zaujímavých informácií o minulosti Spiša. Napokon sú tu aj ďalšie spišské banské lokality, ktoré si zasluhujú pozornosť. Spomeňme Nálepko (historický názov Vondriš), dolný Hnilčík a Bindt, Závadku, Henclovú (Tichú Vodu, historicky Štilbach), Starú Vodu, Švedlár, Mníšek nad Hnilcom, Prakovce, Helcmanovce, Žakarovce, Máriahutu, Štefánsku Hutu, Jaklovce, Margecany, Fichtenhübel, Úhornú, Kojšov... Nezabúdajme na sídla, kde sa priamo nevyskytovali rudné ložiská, no boli v nich umiestnené administratívne centrá baníctva, alebo hutnícke zariadenia: Markušovce, Smižany, Hrabušice... Významnú úlohu zohrali aj mangánové bane v Kišovciach, Švábovciach a v Hozelci. Na Spiši sa ťažili aj nerudné ložiská – sádrovec a anhydrit pri Novoveskej Hute a Šafárke, vápence a iné úžitkové a stavebné kamene na početných ložiskách po celom Spiši. V Novoveskej Hute (a potom ešte vo viacerých, zatiaľ menej preskúmaných lokalitách) sa vyskytujú ložiská uranovo -molybdenitového zrudnenia, ktoré v poslednej dobe vyvolali množstvo kontroverzných reakcií zo strany ochranárskych združení.

Súčasnosť baníctva je oproti minulosti značne oklieštená. Podzemným spôsobom ťažia iba dve bane: ložisko barytu v Poráči a ložisko sadrovca – anhydritu v Novoveskej Hute. Aj počet aktívnych lomov je obmedzený: Novoveská Huta (vápenec), Olcava (vápenec), Margecany, Jaklovce (vápenec), Žehra (dekoračný kameň), Šafárka (sádrovec a anhydrit), Markušovce (baryt z odkaliska), Spišské Tomášovce (stavebný kameň), Smižany – tehliarska hlina. Kedysi slávne ložiská medených (lokálne aj striebornosých) a železných rúd prešli štátnym útlmom a likvidáciou banských a spracovacích zariadení. Dôvodom bola nerentabilita – značná stratovosť ich dobývania, keď náklady na vydobytie rúd a spracovanie medených či železných koncentrátov podstatne prevyšovali výnosy z ich predaja. Svetové ceny týchto komodít diktujú najbohatšie nadnárodné spoločnosti, ovládajúce najväčšie svetové ložiská. Je len prirodzené, že nastoľujú na surovinových trhoch konkurenčné prostredie, ktoré vyhovuje ich záujmom a ktoré je krajne nepriaznivé pre naše, už značne vyčerpané a na obsah úžitkových kovov chudobné ložiská. Štát ako vlastník nerastného bohatstva by tento stav mohol ovplyvniť dotovaním dobývania rudných nerastov. Musel by však upustiť od doktríny nastolenia čisto trhových podmienok v banskom podnikaní, (ako robí v prípade uhlia), a nájsť dostatok zdrojov na vykrytie dotačných požiadaviek v už aj tak chudobnom štátnom rozpočte.

Budúcnosť baníctva na Spiši je teda nejasná. Prispieva k tomu aj spoločenská atmosféra, ktorá v posledných pätnástich rokoch nepraje baníctvu. Kedysi uznávané a popredné odvetvie je z ničoho nič vnímané ako podradný relikv minulosť, ako environmentálne ohrozenie. Ekologickí aktivisti programovo ovplyvňujú verejnú mienku pri akomkoľvek náznaku možnosti čo i len prieskumu ložiska nerastu. Boj proti využívaniu ložísk nerastov, ktoré nie náhodou dostali prívlastok nerastné bohatstvo a tomu primeranú pozornosť najrozličnejších štátnych útvarov, do ktorých Spiš v histórii patril, je vedený bez (alebo s ignorovaním) znalostí o legislatíve, o spoločenskej potrebnosti ťažby nerastov a bez informácií o technologických možnostiach moderného baníctva a spracovania nerastov. Akoby všetky predmety, ktoré nás obklopujú (s výnimkou dreva, papiera a potravín) nepochádzali z primárnych nerastných látok. Akoby sme neobývali obydlia, ktoré by nevznikli bez vápencových lomov a nepoužívali autá, ktoré majú pôvod v železorných baniach a ropných

vrtoch. Nevedú sa protesty trebárs proti výstavbe diaľnic, hoci jeden kilometer takého kolosu je podstatnejším zásahom do životného prostredia a krajiny, ako povrchová baňa.

Človek vždy pretváral krajinu a bral si z prírody, čo potreboval pre svoju existenciu. Nemal inú možnosť a prejavoval tým svoju príslušnosť k nej. Tá primárna krajina sa zachovala len kdesi v odlahlých kútoch sveta. V tej druhotnej žijeme a sme odkázaní na ďalšie zásahy do jej rovnováhy. Životné prostredie ovplyvňujú bane v nepatrnom podiele, oveľa väčšie škody pácha nadprodukcia zbytočností a luxusný životný štýl. Ale to je už iná téma.